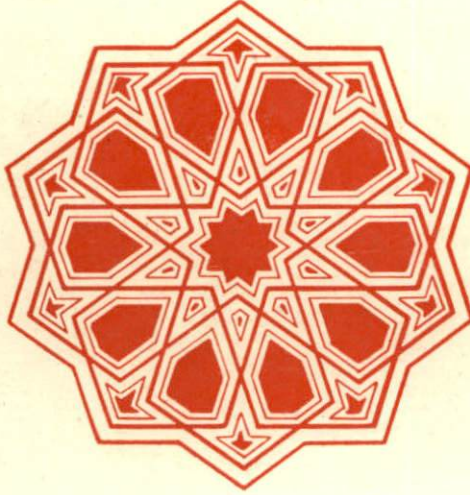

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1961

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 6 2

Şihri Polon Bağıcı

Yıl : 1961

Cilt : IX

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1961

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 6 2

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u> <u>No.</u>
Dr. Hüseyin ATAY - Dr. Yaşar KUTLUAY	: <i>Kur'an'ın Birinci Cüz'ünün Çevirisi</i> 1
Osman KESKİOĞLU	: <i>İslâm'da Tasvir ve Minyatürler</i> 11
Prof. Dr. Kâmiran BİRAND	: <i>İnsanlığın Sırrı</i> 25
Dr. İsmail CERRAHOĞLU	: <i>Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabe'nin Durumu</i> 39
Dr. Talât KOÇYİĞİT	: <i>İslâm Hadisinde İsnad ve Hadis Ravilerinin Cerhi</i> 47
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Gazalî'nin Bazı Eserlerinin Türkçeye Tercümeleri</i> 59
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Les Traductions En Turc de Certains Livres d'Al-Gazali</i> 70
Dr. Bahriye ÜÇOK	: <i>Kırman'da Müslüman Kutluk Devleti'nde İki Kadın Hükümdar</i> 81
Doçent Dr. Cavit SUNAR	: <i>Evrincilik ve Bergson</i> 99
Doç. Dr. Hüseyin YURDAYDIN	: <i>Türkiye'nin Dinî Tarihine Umum Bir Bakış</i> .. 109
Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU	: <i>Gazzalî ve Siyaset</i> 121
Neda ARMANER	: <i>Hadislere Göre Kadının Sosyal Durumuna Umumî Bir Bakış</i> 131
Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY	: <i>The Outline of Islamism And Turkish Reformations</i> 141
Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY	: <i>Les Grandes Lignes De L'Islamisme et Des Réformes Turques</i> 147
Dr. Hikmet TANYU	: <i>Ankara'da Adakla İlgili Sözler ve Adaklar</i> .. 153
İsmail ÜNAL	: <i>Çin Porselenlerine Ait Kaynaklar</i> 189
Prof. Etienne GILSON	: <i>Şark Filozofları, Çeviren: Dr. İbrahim Ağâh Çubukçu</i> 197
Dr. Ali Abdu'l-Wahid WAFİ	: <i>İslâmiyete Göre Kölelik, Çeviren: Kemal Işık</i> 207
Prof. Hamidullah Muhammed	: <i>El-İlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri, Çeviren: İsmail Cerrahoğlu</i> 213
 <i>Kitap Tahlilleri</i>	
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>La Société Industrielle et la Guerre, Plon 1959-Raymond Aron</i> 223
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Lucien Goldmann, Recherches Dialectiques, NRF, 1959, édit. Gallimard</i> 224
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Robert King Merton, Eléments de Méthode Sociologique, Trad. de l'Américain par H. Mendros, édit, plon 1953</i> 225
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Ord. Profesör Mükrimin Halil Yinanç</i> 227

G A Z Z A L İ V E S İ Y A S E T

İBRAHİM AGÂH ÇUBUKÇU

GİRİŞ

Gazzalî (ölm. H. 505/M. 1111) İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında birçok eserler vermiş büyük bir mütefekkindir. O bir yandan eserler yazarken, diğer yandan yüzlerce öğrenciye muhtelif yerlerde dersler vermiştir. Bazan siyasete de karışmış ve devlet adamlarına tavsiyelerde bulunmuştur. Hattâ siyasî eserler ve mektuplar bile yazmıştır. Biz burada onun siyasetle ilgili yönünü incelemeye çalışacağız. Ancak asıl konuya girmeden önce, onun zamanındaki İslâm âleminin siyasî ve kültürel durumundan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Siyasî bakımdan onun çağının en mühim olayları, Selçukluların başarıları, Mısır'daki Fatımîler namına hareket eden Batınîlerin faaliyetleri ve Haçlı ordularının İslâm ülkesine saldırılarıdır.

Bunlardan Selçukluların ilk faaliyetleri, ordu kumandanı Selçuk'la başlar. Selçuk'un babası, Oğuzların Üçok koluna mensup olup Uygur Devleti vatandaşı idi. Hakan'a yaklaştı ve bu sayede oğlu Selçuk ordu kumandanlığına yükseldi. Selçuk sonraları, kendini emniyette hissetmediğinden taraftarlarıyla birlikte Seyhun nehri civarına yerleşti ve İslâmiyeti kabul etti. Vergi isteyen müşrik Türk tahsildarlarını kovarak onlarla mücadele edip başarılar kazandı. Böylece Türk kavimleri arasında şöhreti arttı. Artık Selçuk'un taraftarları hatırı sayılır bir kuvvet haline geldi¹.

Selçuk'un ölümünden sonra torunu Tuğrul (ölm. H. 555/M. 1063) temayüz etti. Horasan'ın bazı şehirlerini işgal ederek H. 428/M. 1036 yılında Nişapur'da namına hutbe okuttu. Nihayet Gaznelileri tamamen yenerek H. 431/M. 1040 adına kesin hutbeyi okutmağa muvaffak oldu ve saltanatını ilân etti. Tuğrul Bey kısa zamanda Curcan'ı, Taberistan'ı, Harazm'i, Kuhistan'ı, Hemadan'ı, Isfahan'ı, Azerbaycan'ı ve Huzistan'ı nüfuzu altına aldı. Böylece merkezi Rey volan imparatorluğunu kurdu.

Tuğrul Bey imparatorluğunu Halifenin mânevi nüfuzu ile kuvvetlendirmek için H. 449/M. 1057 yılında Bağdad'a gelerek Kaim Biemrillah (ölm. H. 467/M. 1074)'in huzuruna girdi ve onun elini öptü. Daha sonra Tuğrul, kardeşi İbrahim İnal (ölm. H. 451/M. M. 1071)'in isyanını bastırmak üzere İran'a gidince Besasirî (ölm. H. 451/M. 1061) Bağdad'ı ele geçirerek Halifeyi hapsetti. Bunun üzerine Tuğrul Bağdad'a H. 451/M. 1059 yılında dönerek Besasirî'yi öldürdü ve Halifeyi makamına yeniden getirdi². Halife bu başarısı üzerine ona, Rukn ad-Din ünvanını verdi³.

Tuğrul Beyden sonra Alp Arslan (Ölm. H. 465/M. 1072)'in temayüz ederek Sultañ olduğunu görüyoruz. Şirvan'ı, Gürcistan'ı ve Ermenistan'ı o zapdetti. Diyar-

¹ Bk. Köprülüzade Mehmed Fuad, *Türkiye Tarihi*, s. 156-157, İstanbul 1923; Abdu'l-Felah Abd al-Hayy b. al-Iyad al-Hanbelî, *Şezerat az-Zehab fi Ahbar Men Zehab*, c. III, s. 244, Mısır 1350; Selçuk ve faaliyetleri hakkında özellikle şu esere bk.: Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, I, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XV. cilt, 1-3 sayıdan ayırabım, Ankara 1957.

² *Şezerat az-Zehab*, c. III, s. 287-288; Köprülüzade Mehmed Fuad, anılan eser, s. 159-160.

³ Bk. Köprülüzade Mehmed Fuad, anılan eser, s. 161.

bakır ve Haleb beylerini buyruğu altına aldı. H. 464/M. 1071 de Bizans İmparatoru Romanos Diogenis'i yenmekle Türklere Marmara sahillerine kadar yayılma imkânını verdi. Nizam al-Mülk (Ölm. H. 485/M. 1092)ü vezarete getirerek devlet işlerinin düzenli yönetilmesini sağladı⁴.

Alp Arslan'ın yerine oğlu Melikşah (Ölm. H. 485/M. 1092) geçti⁵. Melikşah İslâm ülkesinin 3/4 üne hükmediyordu. Seyhundan Maramara ve AkDeniz'e, Kafkasya'dan Yemen'e ve Basra'ya kadar hâkimdi. Melikşah zamanında Nizam al-Mülk vezirliğe devam ederek ilmi ve bilginleri korudu. Gerek Alp Arslan'ın son senelerinde ve gerekse Melikşah devrinde Selçuklulardan Atsız (Ölm. H. 471/M. 1078) ise Suriye ve Mısır'a hücum etmekle meşguldu⁶.

Melikşah'ın ölümünden bir müddet sonra, Berkyaruk (Ölm. H. 498/M. 1104)'un imparatorluğa tamamen hâkim olduğunu görüyoruz. Onun bilhassa Batınîlerle mücadelesi meşhurdur. Bu mücadeleye Berkyaruk'un yerine geçen Gıyas ad-Din Ebu Şuca Muhammed b. Melikşah (Ölm. H. 511/M. 1117) devam etti. Berkyaruk ve Muhammed zamanında Horasan'da Sultan, Muizz ad-Din abu'l-Haris Sencer Ahmed (Ölm. H. 552/M. 1157) idi⁷. Sencer de Banitilerle mücadele etmekten geri durmadı⁸.

Gerek adı geçen bu hükümdarların ve gerekse bunların çağdaşı bulunan Gazali'nin mücadele ettiği Batınîlere gelince: bunları ad-Davet al-Cedide adıyla yeniden teşkilâtlandıran Hasan Sabbah (Ölm. H. 518/M. 1124)'dır. Bu firkanın başlangıcı Ca'far as-Sadık (Ölm. H. 148/M. 765)'a kadar uzanır. Ca'far as-Sadık kendinden sonra oğlu İsmail (Ölm. H. 142/M. 759)'in imam olmasını vasiyet etmişti. Fakat kendisi hayatta iken İsmail ölünce, bu vasiyeti Muhammed b. İsmail için yaptı. Buna rağmen bazı kimseler İsmail'i imam tanımağa devam ettiler. Muhammed b. İsmail'i imam tanıyanlar ise sonradan ikiye ayrıldılar: 1- Muhammed'in öldüğünü kabul etmeyenler. 2- Muhammed'in öldüğünü kabul ederek imametinin onun neslinden gizli ve açık imamılarına geçeceğini ileri sürenler. İşte bizim Batınîye dediğimiz fırka bunların fikirlerinin gelişmesiyle meydana gelmiştir⁹. Bu firkanın fikirlerine dayanan Hasan Sabbah, başlangıçta İsnâ Aşariye fırkasını benimsemişti. Sonraları Rey taraflarında Fatımîler namına propaganda yapan daîilerin tesirinde kaldı. H. 471/M. 1078 senesinde Mısır'a gitti ve bu tarihten sonra Batınîye yani İsmailîye mezhebine iyice bağlandı. Halife al-Mustansır (Ölm. H. 487/M. 1094)la görüştü. Mısırdan gerekli talimatı aldıktan sonra propaganda yapmak üzere seyahata çıktı. Şam, Elcezire ve Diyarbakır gibi bazı yerlerde dolaştıktan sonra Horasan taraflarına gitti. H. 483/M. 1090 yılında Alamut kalesini zaptederek İslâm ülkesine saldırmağa başladı. Kurduğu fedailer teşkilâtı sayesinde birçok devlet büyüklerini öldürtmeğe ve etrafa dehşet vermeğe muvaffak oldu. Sultan Melikşah'ı, vezir Nizam al-Mülk'ü ve Sencer'in veziri Fahr al-Mülk (Ölm. H. 500/M.

⁴ Bk. aynı eser, s. 161-162; İbn Kasir al-Kuraşî, *al-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, c. XII, s. 140, Mısır 1351/1932; İbn al-Esir, *al-Kamil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 161, Matbaat al-İstikame, al-Kahire.

⁵ Bk. *al-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. XII, s. 105; Dr. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 18-25, İstanbul 1953.

⁶ Bk. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 31-37.

⁷ Bk. *al-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. XII, s. 154, 157; Köprülüzade Mehmed Fuad, anılan eser, s. 164-167.

⁸ Bk. Doç. Dr. Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. II, s. 150-156, Ankara, 1954.

⁹ Bk. *aş-Şehrestani, al-Milel ve'n-Nihal*, c. II, s. 5, Mısır 1320.

1106)'ü Batınîler öldürdüler. Selçuklu sultanlar, önemli bir siyasî teşekkül olan Batınîlerle uzun seneler mücadele etmek zorunda kaldılar¹⁰.

Şüphesiz ki bu sıralarda İslâm ülkesine hücum eden Haçlı ordularının müslümanları meşgul etmesi, Batınîlerin başarılar kazanmasını kolaylaştırmıştır. İslâm orduları bir yandan Batınîlerle uğraşırken, diğer yandan da Haçlı Seferlerine karşı koymağa çalışıyorlardı. Neticede Hıristiyanlar H. 491/M. 1097 de Antakya'yı ve H. 492/M. 1098 de Kudüs'ü zaptetmeğe muvaffak oldular¹¹.

Kültürel duruma gelince: Bunu Gazzalî'nin zamanındaki zümreler hakkında verdiği izahlardan bir dereceye kadar anlamak mümkündür. al-Munkiz Min ad-Dalal adlı eserinde gerçeği arıyanları mütekellimler, felsefeciler, Batınîler ve sufiler olmak üzere dört sınıfa ayırıyor¹²:

1 - Mütekellimler: Bunlar Ehl-i Sünnet'in akidesini korumağa çalışıyorlardı. Bunun için hasımlarından taklid yoluyla veya icma-ı ümmet, Kur'an ve hadîslere uygunluğu sebebiyle aldıkları mukaddimelere dayanıyorlardı. Kıyasları bazan yanlış neticeler veriyordu¹³. Çok defa cevher, araz ve bunların hükümlerini inceliyorlardı. Bu gibi şeyler ise gerçeği arayan herkesin derdine deva olucu şeylerden değildi.

2 - Felsefeciler: Felsefecilerin düşünce ve sözlerini birçok mütekellimler beğenmiyorlar ve onlarla fikrî mücadelede bulunuyorlardı. Fakat mütekellimler İslâmiyeti korumak için yaptıkları bu mücadelede karışık ve çelişik sözler kullanıyorlar ve bunun için de hasımlarını susturamıyorlardı. Kendilerinin üstünlüklerine inanan felsefeciler ise eski Yunan filozoflarını taklit ve âhirete ait bazı hususları inkâr ediyorlardı¹⁴.

3 - Batınîler: Bunların siyasî faaliyetlerinden yukarda bahsetmiştik. Şimdi ise sadece düşüncelerini açıklayacağız: onlara göre gerçeği bulmak için akla değil, bir imam-ı masuma bağlanmak gerektir. Zira doğrunun alâmeti birlik, yanlışın alâmeti ise çokluktur. Akla ve düşünceye uyanlar çokluğa düşerler, imam-ı masuma uyanlar ise birliğe kavuşurlar.

Hakikatte amaçları siyasî olan Batınîler bu görüşlerini gizli metodlar ve daîler yardımıyla kültürsüz halka aşılamağa çalışıyorlardı. Gazzalî bunların düşüncelerini, yazdığı çeşitli eserlerle çürütmüştür.

4 - Sufiler: Gazzalî'nin zamanında sufilik genelleşmiş ve dervişlerin barınmasına yarıyan hankahlar çoğalmıştı¹⁵. Bununla beraber bütün sufiler tasavvufu aynı şekilde anlamıyorlardı. Bazıları farz olan ibadetlerde gevşeklik gösteriyorlar ve bunun yerine nafîle ibadetler yapıyorlardı¹⁶. Bazıları ise şehvetlere ve ibahata dahiyor

¹⁰ Hasan Sabbah ve Batınîlerin faaliyetleri hakkında bk. *al-Bidaye va'n-Nihaye*, c. XII, s. 159, 166, 167; *al-Kamil fi'l-Tarih*, c. VIII, s. 27, 172-173, 200-201, 237, 259; Browne, *Tarih al-Adab fi İran*, s. 388, 390, Arapçaya çeviren: İbrahim Emin aş-Şavaribî, al-Kahire 1373/1954; *Tarih al-Ebi'l-Feda*, c. II, s. 209, 224, Kostantiniye 1286; Dr. İbrahim Kafesoğlu, anılan eser, s. 129; aş-Şehrestanî, *al-Milel*, c. II, s. 32 vd.; *Tarih ibn Haldun*, c. IV, s. 11, 66, 93 vd., Bulak 1284; İbn al-Cavzî, *al-Muntazam fi'l-Tarih al-Muluk va'l-Umam*, c. IX, s. 120-122, Haydarâbad 1357; al-Cuvaynî, *Kitab Tarih-i Cihanguşa*, c. III, s. 187 vd., Leiden 1355/1937; al-Kalkaşandî, *Subh al-A'şâ*, c. XIII, s. 237 vd., 244 vd.

¹¹ Bk. *al-Bidaye va'n-Nihaye*, c. XII, s. 155-156; Carra de Vaux, *Gazzalî*, s. 31, Paris 1902.

¹² Bk. al-Gazzalî, *al-Munkiz Min ad-Dalal*, s. 64 vd., Suriye 1376/1956.

¹³ Bk. aynı eser, s. 67; al-Gazzalî, *Mihakk an-Nazar*, s. 56-57.

¹⁴ Bk. *al-Munkiz*, s. 69; al-Gazzalî, *Tahafut al-Falasife*, s. 59, yayınlıyan: Sulayman Dünya, Dar al-Maarif baskısı, al-Kahire.

¹⁵ Bk. Nicholson, *Fi'l-Tasavvuf al-İslamî Va Tarihihi*, s. 57-58, arapçaya çeviren: Ebu Ala Afifî, al-Kahire 1366/1947.

¹⁶ Bk. İbn Hazm, *Kitab al-Fasl fi'l-Milel va'l-Ahva Va'n-Nihal*, c. IV, s. 188, Mısır 1317.

ve nefsinı öldürdüğünü sanıyordu¹⁷. Diğer bir kısmı ise ittihad'a, vusul'a yahut hulul'a inanıyorlardı¹⁸. Yine bu devirde halka öğüt veren vaizlerin ve hatiblerin çoğu heva ve heveslerine tabi idiler¹⁹. Sosyal bozukluklar ve hastalıklar günden güne çoğalıyordu²⁰. Diğer yandan bazı bilginler gerçek sufilerin inandıkları ledunnî gizli ilimleri kabul etmiyorlardı²¹. Fakat yolları doğru, amaçları temiz ve kalpleri Allah aşkıyle yanan gerçek mutasavvıflar da mevcuttu²².

İşte mütefekkirimiz Gazzalî'nin çağında siyasî ve kültürel durum böyle idi. Şimdi bu gerçeklerin ışığı altında üç bölüme ayırdığımız "Gazzalî ve Siyaset" konusunu inceliyelim.

GAZZALÎ'NİN SİYASETLE İLGİLİ ESERLERİ

Gazzalî'nin siyasete dair en mühim eserlerinden biri *Kitab at-Tibr al-Masbuk fi Nasaih al-Muluk*'dur. Bu eserin aslı farsçadır. Sonradan öğrencilerinden biri tarafından arapçaya çevrildiği anlaşılmaktadır. Eserin arapçası birkaç kere basılmıştır. Ancak bu eserin Gazzalî'ye ait olup olmadığı ve hangi sultana yazıldığı hakkında bazı tereddütler doğmuştur. *at-Tibr al-Masbuk*'u yazarın diğer eserleriyle karşılaştırdık. Neticede *kimya-yı Sa'adet* adlı eserinde adaletten bahseden bölümle, *Tibr al-Masbuk*'da aynı konuya ayrılmış bölüm arasında çok benzerlik gördük. Hattâ çok defa yazar aynı hadisleri ve misalleri vermektedir²³. Bundan başka yazar *at-Tibr al-Masbuk*'da *İhya*'nın bazı kitaplarından bahsetmektedir²⁴. Bütün bunlar gösteriyor ki *at-Tibr al-Masbuk* Gazzalî'nin eseridir.

Eserin hangi sultana yazıldığı meselesine gelince: *Keşf az-Zunun*'da bu eserin Muhammed b. Melikşah'a yazıldığı kaydedilmiştir²⁵. Keza basılmış nüshalar üzerinde de eserin Muhammed b. Melikşah'a hitaben kaleme alındığı yazılmıştır. Aynı şeyi D. B. Macdonald ve Haroon Khan Sherwanî de nakletmektedir²⁶. Fakat bu konuda Mehmet Şerafeddin bulduğu bir yazmaya dayanarak dikkat çekici düşünceler ileri sürüyor²⁷. Ona göre bu eser Muhammed b. Melikşah'a hitaben değil, Sultan Sencer'e takdim edilmek üzere yazılmıştır. Buna *Fadai'l al-Anam*'da da işaret edilmiştir*.

Gazzalî'nin siyasete dair diğer bir eseri, "*Kitab al-Fadai'h al-Batınyeh*"dir. Bu esere *Kitab al-Mustazhiri* de denir. Çünkü yazar bu kitabı Halife al-Mustazhir

¹⁷ Bk. al-Gazzalî, *Kitab Yuzkar fihi Hamakat Ahl al-İbaha*, s. 2-3, München 1933; al-Gazzalî, *Mizan al-Amal*, s. 90, Mısır 1328.

¹⁸ Bk. *al-Munkiz*, s. 102.

¹⁹ Bk. al-Gazzalî, *Mizan al-Amal*, s. 63, 106.

²⁰ Bk. al-Gazzalî, *Mi'rac as-Salikin*, s. 2-4, Matba'at as-Saade baskısı; al-Gazzalî, *İhya Ulum ad-Din*, İthaf as-Sade hamışinde, c. VII, s. 271, Mısır 1311.

²¹ Bk. al-Gazzalî, *ar-Risalat al-Laduniyyeh*, s. 2, Mısır 1328.

²² Bk. *al-Munkiz*, s. 101.

²³ Bk. al-Gazzalî, *Kitab at-Tibr al-Masbuk Fi Nasaih al-Muluk*, Sırac al-Muluk hamışinde, s. 12-32, Mısır 1319; al-Gazzalî, *Kitab Kimya-yı Saadet*, c. II, s. 411-422, Tehran 1333.

²⁴ Bk. al-Gazzalî, *at-Tibr al-Masbuk*, s. 26, 34.

²⁵ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşf az-Zunun*, c. I, s. 337, Maarif Matbaası baskısı 1941.

²⁶ D. B. Macdonald, *Encyclopédie de l'Islam*, Ghazali maddesi, c. II, s. 155, Leyde 1927; Haroon Khan Sherwanî, *Studies in Muslim political Thought and Administration*, s. 149-150, Lahore 1945.

²⁷ Mehmed Şerafeddin, *Sencer ve Gazzalî*, *Darulfunun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı I, s. 52-54, İstanbul 1341.

* Bk. *Fadai'l al-Anam Min Resai'l al-Hucuat al-Islam*, s. 11, Tahran 1333.

Billah'ın emriyle yazmıştır²⁸. O bu kitabında Batınîlerden bahsetmekte ve onların çürük iddialarına cevap vermektedir. Ayrıca kitabın son kısmında imamet meselesini ele almıştır. Gazzalî'nin bu kitabı ilk defa 1916 da eksik bir yazmaya dayanılarak Goldziher tarafından yayınlanmıştır. Eserin tam yazma nüshaları mevcutsa da, eksiksiz basımı henüz yapılmamıştır. Keza Gazzalî, Batınîlerle mücadele amacıyle *Huccat al-Hakk'ı*, *Mufasssil al-Hilaf'ı*, *Kitab ad-Darac (Darac) al-Markum'u*, *Kitab al-Kıstas al-Mustakim'i*²⁹ ve *Kitab Kavasım al-Batniye'yi*³⁰ yazmıştır. Bu eserlerden ilk üçü henüz bulunup neşredilmemiştir. Gazzalî, *al-Munkiz*'de de biraz Batınîlerden bahsetmiştir. Bundan başka bir soru üzerine Batınîlere cevap olarak yazdığı birkaç sayfalık ibareyi, bir yazma mecmuada görmüş bulunmaktayız³¹.

Gazzalî ayrıca diğer eserlerinde de çeşitli konular arasında, az çok siyasete dokunmuştur. Bunlar arasında *Kimya-yı Saadet*'i³² ve *İhya Ulum ad-Din*'i sayabiliriz³³. Buna ilâve olarak Gazzalî'nin *al-İktisad Fi'l-İtikad*'da imamet meselesinden bahsettiğini söylememiz lâzımdır³⁴.

Son olarak Gazzalî'nin mektuplarına da dokunmak gerekmektedir. Onun ölümünden sonra yakınlarından biri, bu mektupları toplamış ve meydana getirdiği mecmuaya *Fadai'l al-Enam Min Rasai'l Huccat al-İslâm* adını vermiştir³⁵.

Eser birkaç kere basılmıştır. Gazzalî'nin siyaset adamlarıyla münasebetlerinin açıklanmasında önemli bir kaynaktır.

GAZZALÎ'NİN SİYASETLE İLGİLİ FAALİYETLERİ

Gazzalî'nin dostluk kurduğu ilk siyaset adamı vezir Nizam al-Mülk'dür. H. 478/M. 1085 de hocası İmam al-Haramayn öldükten sonra Gazzalî, bu veziri ziyarete gitmişti. Nizam al-Mülk, onun bir münazarada üstün geldiğini görekerek zekâsına hayran oldu. Nihayet H. 484/M. 1091 de onu Bağdad'daki Nizamiye Medresesine müderris tayin etti. Gazzalî henüz Bağdad'da iken al-Mustazhır Billah, halife oldu. Selçukluların sultanı ise Melikşah idi. Gazzalî bir taraftan ders veriyor, kitap yazıyor, diğer taraftan da siyasi meselelerle ilgilenmek zorunda kalyordu. Hattâ Halife ile Sultan Melikşah arasında büyük meselelerde elçilik bile yaptı³⁶. Kendisi Melikşah'a yaptığı hizmetler karşılığında ikballer gördüğünü gizlemiyor. O Halife al-Mustazhır Billah'a da hizmet etti. Nitekim bu sıralarda Batınîlerin faaliyetleri arttı ve Halife de Gazzalî'den onlara karşı bir eser yazmasını istedi. Gazzalî Batınîler hakkındaki yukarıda isimlerini verdiğimiz eserlerini siyasi amaçla kaleme aldı. Çünkü o sıralarda süratle yayılan ad-Davat al-Cedide, İslâm ülkesi için çok büyük tehlike teşkil ediyordu. O, kudretli kalemi ve mantığı sayesinde onların hileli delillerini çürütmeye çalıştı. Aynı zamanda devrin itaata lâyük imamının

²⁸ Bk. al-Gazzalî, *Kitab Fadai'h al-Batniye*, almanca: *Streitschrift Des Gazali Gegen Die Batimijja-Sekte*, yayınlıyan: İgnaz Goldziher, s. 1, Leiden 1956; al-Munkiz, s. 86-87.

²⁹ Bk. *al-Munkiz*, s. 92-93.

³⁰ Bk. al-Gazzalî, *al-Kıstas al-Mustakim*, s. 58, Mısır 1318. al-Gazzalî, *Cavahir al-Kur'an*, s. 21, Mısır 1352. *Kavasım al-Batniye* Prof. Ahmed Ateş tarafından *İlâhiyat Fakültesi Dergisinde* yayınlanmıştır. Bk. sayı I-II 1954 Ankara.

³¹ Bk. *Mecmuat ar-Resai'l*, varak: 359b-360b, Süleymaniye (Beşir Ağa) Kütüphanesi, No: 650.

³² Bk. *Kimya-yı Saadet*, c. II, s. 409-422.

³³ al-Gazzalî, *İhya Ulum ad-Din*, c. II, s. 135-139, Matba'at al-İstikame baskısı, al-Kahire.

³⁴ Bk. *al-İktisad Fi'l-İtikad*, s. 105, Matba'at al-Husayn at-Ticariye baskısı, al-Kahire.

³⁵ *Fadai'l al-Enam*, yayınlıyan: Abbas İkbâl, s. 2. Tahran 1333.

³⁶ Bk. *Fadai'l-Enam*, s. 4.

al-Mustazhir Billah olduğunu isbat için çaba gösterdi³⁷. İmamet için 10 tane vasıf ve şart olduğunu ve bu şartları al-Mustazhir'in şahsında topladığını ileri sürdü. Ona göre bunlardan 6 tanesi yaratılışla ilgili olup sonradan kazanılamazlar. Diğer 4 tanesi ise sonradan kazanılabilirler. O zamanki devlet başkanlığı makamını işgal eden imamda bulunması gereken bu vasıflardan, evvelâ ilk altısını görelim:

- 1 – Bülûğ çağına ermek. Çocukların imam olması caiz değildir.
- 2 – Akli yerinde olmak. Deliler imam olamazlar.
- 3 – Hür olmak. Köleler imamlık yapamazlar.
- 4 – Erkek olmak. Kadınların imamlık yapmaları uygun olmaz.
- 5 – Kureyş kabilesinden olmak. Bunun delili "imamlar Kureyş'tendir"³⁸ anlamındaki hadistir.
- 6 – Görme ve işitme duyularının sağlam olması lâzımdır. Kör ve sağırın imamlık yapmaları caiz değildir. Bir kısım âlimler bu altıncı şarta bazı bulaşıcı hastalıklardan masun olmayı da ilâve ederler.

Sonradan kazanılan diğer dört vasıfa gelince:

- 1 – Şevket sahibi olmak. İmamet gibi yüksek bir mevki işgal eden zatın, cesaret ve metanet göstermesi, ordusu ile isyanları bastırması ve halkın imdadına yetişmesi gerektir³⁹.
- 2 – Kifayet sahibi olmak. Gerçek imam, bir şer zuhurunda doğruyu yanlıştan ayıran ve adaleti temin etmeğe yarıyan düşünceye sahip olmalı ve duruma en uygun metodu seçebilmelidir.
- 3 – Takva sahibi olmak. Bu, sıfatların en yükseğidir. Takva sahibi olan imamın dini sağlam, akli berrak ve gönlü cömert olur.
- 4 – İlim sahibi olmak. İmam ilim tahsil etmeli, güçlüklerin çözümünde bilginlere danışmalı ve çekişme halinde doğruyu seçebilmelidir.

İşte Gazzalî, *Fadai'h al-Batniye*'de, bütün bu vasıfları al-Mustazhir Billah'ın şahsında topladığını, herkesin bir avuç Batınîleri bırakıp ona itaat etmesi gerektiğini ve her vaizin bu yolda halka telkinlerde bulunmasını tekrar tekrar hatırlatıyor⁴⁰.

Gazzalî'nin Bağdad'da bu gibi siyasî faaliyetleri 4 sene kadar sürdü. H. 488 / M. 1095 yılında geçirdiği bir şüphe krizinden sonra Bağdad'ı terketti*. Münzevî bir halde yaşamağa karar vermişti. İki sene kadar Şam'da sessiz bir hayet sürdü. Daha sonra Kudüs'e gitti. Hz. İbrahim'in mezarını ziyaret etti. Hicaz'a gidip hac vazifesini tamamladı. Böylece şurada burada 11 sene kadar münzevî bir hayat sürdükten sonra Fahr al-Mülk'ün tadrise dönmesi hakkındaki israriyle karşılaştı. Kalp erbabına danıştıktan sonra itiraz edilmesi güç olan bu teklifi kabul etti⁴¹. H. 499 / M. 1105 de, Nişapur'a gelerek öğrencilere ders vermeğe başladı. Burada hemen kaydedelim ki, Macdonald onun inzivaya çekilişini ve tekrar tadrise dönüşünü siyasetle ilgili buluyor⁴².

³⁷ Bk. al-Gazzalî, *Kitab Fadai'h al-Batniye*, s. 58, 59, 62, 66, 78.

³⁸ Bu anlamdaki hadisler hakkında bk.: *Musnad al-İmam Abi Abd Allah Ahmed b. Hanbal*, c. III, s. 129, 183; c. IV, s. 421, Mısır 1352.

³⁹ al-Mustazhir Billah, Türkler sayasinde şevkete sahipti. Bk. *Kitab Fadai'h al-Batniye*, s. 68.

⁴⁰ Bk. *Kitab Fadai'h al-Batniye*, s. 66-78.

* Gazzalî'nin şüphesi hakkında bk. Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesi II, İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 326, İstanbul 1957.

⁴¹ Bk. *al-Munkiz*, s. 114-115.

⁴² Bk. *Encyclopédie de l'Islam*, c. II, s. 155.

Gazzalî bir sene kadar Nişapur'da ders verdikten sonra memleketi olan Tus şehrine çekildi. Onun aşağı yukarı H. 503/M. 1109 senesinde Sultan Sencer tarafından davet edildiği bilinmektedir. Gazzalî'yi kıskananlar, çocukluk çağında yazdığı *al-Manhul Min Talik al-Usul* adlı eserinde bulunan Ebu Hanife hakkındaki bazı sözleri bahane ederek onu Sencer'e şikâyet ettiler. O da bunun üzerine Gazzalî'yi yanına çağırıldı. Gazzalî ordugâhın yakınına geldiği halde, Sencer'in huzuruna çıkmak istemedi. Zira daha önce şu üç şey hakkında yemin etmişti: 1- Sultanların yanına gitmemek. 2- Münazara yapmamak ve taassup göstermemek. 3- Sultanlardan maddî yardım almamak. Fakat Sencer'in önü alınmaz ısrarı karşısında bazı âlimlerle münazarada bulunmak üzere onun huzuruna çıktı. Sencer ona çok hürmet gösterdi. Gazzalî, Ebu Hanife'ye saygı beslediğini söyledi. "Makulatta burhan'a ve akla dayanırım, şeriatta ise mezhebim Kur'andır. İmamlardan hiçbirini taklit etmem" dedi⁴³. Kendisi hakkında şikâyette bulunanları mahcup etti.

Gazzalî, Sencer'den iki istekte bulundu: 1- Tus ahalisinin açlık ve zulümden inlemekte olduğunu ve kuraklığın her tarafı kavurduğunu hatırlatarak onlara yardımlarda bulunmasını istedi. 2- Kendisini Nişapur ve Tus'da tedris yapmaktan muaf tutmasını diledi. Fakat ilmi seven, ilim adamlarını koruyan Sencer, ona medreseler kurmayı, Horasan ve Irak bilginlerinin kendisinden istifade etmelerini ve yılda bir kere müşküllerini sunmalarını teklif etti⁴⁴.

Gazzalî sultanlardan başka vezirlerle de fikir teatisinde bulunmuştur. Muhtelif vezirlere gönderdiği mektupların adedi, bilindiğine göre 12 dir⁴⁵. Bunlardan beşini Fahr al-Mulk'e yollamıştır. Birinci mektubunda şeriat ve aklın hakikatlarından bahsetti. İkinci mektupta, halkın ihtiyacını karşılamasını hatırlattı. Diğer mektuplarında onu adalete ve hatalardan sakınmağa, Damgan ve İsfereyîn halkını korumağa davet etti.

Bir mektup da Irak veziri olan ve kendisini tediye davet eden Sadr Al-Vuzara Ahmed b. Nizam al-Mulk'e yazdı. Bu davet hakkında vezir, Halifeden emir almıştı⁴⁶. Gazzalî'ye bu teklifin H. 504/M. 1110 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır⁴⁷.

Gazzalî, o zaman henüz vezir olmıyan Şahab al-İslam Abd ar-Razzak'a da üç mektup yazdı.

Bunlardan başka muhtelif konularda üç mektup da Keya Abu'l-Fath Ali b. Husayn Mucir ad-Davla'ya* yazdı. Bu mektuplardan birini onu tebrik etmek ve halkın hakkını gözetmesini sağlamak amacıyla gönderdi. Bir değer mektubunda zulme engel olmasını ve adalete uymasını istedi⁴⁸.

Aynı zamanda Gazzalî birçok devlet erkânı ile de mektuplaşarak onlara nasihatlerde bulundu⁴⁹.

⁴³ Bk. *Fadai'l al-Enam*, s. 12.

⁴⁴ Bütün bu olaylar için bk. *Fadai'l al-Enam*, s. 3-12; Mehmed Şerafeddin, anılan makale, s. 40, 44-45, 50-57. Sencer'in büyük kütüphanesi vardı ve sevdiği kitapları şevkle okurdu. Bk. al-Beyhakî, *Tarih Hukema al-İslâm*, s. 106, Dimeşk 1946.

⁴⁵ Bk. *Fadai'l Enam*, s. 24.

⁴⁶ Bk. aynı eser, s. 40.

⁴⁷ Bk. aynı eser, s. 45.

* Metinde yanlış olarak Mucir ad-Dîn olarak geçmiştir.

⁴⁸ Bk. aynı eser, s. 49-59.

⁴⁹ Bk. aynı eser, s. 60-62.

Gazzalî ömrünün son günlerini özel öğrencilerine ders vermekle geçirdi. H. 505/M. 1111 yılında Taberan'da hayata gözlerini yumdu⁵⁰.

GAZZALÎ VE DEVLET İDARESİ

Mütefekkirimiz hükmetmenin ve idare etmenin önemini belirtmek için de çaba göstermiştir. Ona göre idareci olmanın iki ana temeli vardır: 1- İlim, 2- amel. Ayrıca idarecinin, mevkiinin nimetleri arasında kendini ve ahiretini unutmaması lâzımdır. Bu dünyaya niçin geldiğini ve son durağının neresi olduğunu bilmelidir. İdarecilerin en çok dikkat etmeleri gereken bir özellik de adalettir. Adaletin devlet idaresindeki değeri çok büyüktür. Nitekim Hz. Muhammed bazı sözleriyle adaletin değerine işaret etmiştir⁵¹.

Mütefekkirimiz bir sultanın adaleti ifa etmek için bazı şartlara uyması gerektiğine inanmaktadır. Bu şartları önemine binaen aşağıda veriyoruz⁵²:

1 - Herhangi bir hadise zuhurunda kendisini halk, halkı da idareci farzetmelidir. Kendisi için istemediğini halk için de istememelidir.

2 - İhtiyaç sahibi bir müslümanın isteğini gidermelidir. Onlara hizmet etmek nafîle ibadetten daha iyidir.

3 - Kanaat sahibi olmalıdır. Çeşitli, nefis yiyeceklere ve süslü elbiselere düşkünlük göstermemelidir.

4 - Yapacağı işlerde halka yumuşak davranmalıdır.

5 - Kanununun tatbikinden halkın memnun olmasına çalışmalıdır.

6 - Kanuna aykırı olarak herhangi bir kimsenin rızasını istememelidir.

7 - İdareci olmanın tehlikesinin çetin ve halkın işlerini güzel yürütmenin iyi olduğunu bilmelidir.

8 - Daima gerçekten bilgin olanların öğütlerine önem vermeli ve dünya şehvetine düşkün olan bilginlerden sakınmalıdır.

9 - Yalnız kendi elini zulümden çekmekle yetinmiyerek naiblerin, valilerin ve diğer devlet adamlarının zulmüne de engel olmalıdır.

10 - Kibirden sakınmalıdır. Ekseriya vali ve devlet adamları kibirli olur. Kibirden ise gazap ve intikama varan öfke doğar. Bundan kurtulmak için sert davranmıyarak iyilik yapmak lâzımdır.

Bunlardan başka Gazzalî bazı filozoflardan naklettiği hikmetlerle adaletin önemini belirtiyor⁵³. Anlattığı bir hikmette sultanlarda şu 4 şeyin bulunması lüzumuna işaret ediyor: 1- adalet, 2- akıl, 3- sabır, 4- haya. Onlar şu dört şeyden de sakınmalıdır: 1- Hased, 2- kibir, 3- cimrilik, 4- kin⁵⁴.

Gazzalî'nin, bir sultanın vaktini iyi kullanıp düzene koyması için tenbihlerde bulunduğunu görüyoruz. Ona göre eski kırallar vakitlerini şu işler için bölmüşlerdi⁵⁵:

⁵⁰ Gazzalî'nin hayatı hakkında bk. İbn Hallikan, *Vafayat al-A'yan*, c. III, 353-355, Mısır 1367; as-Subkî, *Tabakat aş-Şafi'îye*, Matba'at al-Husayniya baskısı 1324; az-Zabidî, *İthaf as-Sada*, c. I, s. 7 vdd.

⁵¹ Gazzalî, *Kimya-yı Saadet*, c. II, s. 410.

⁵² Bu şartlar hakkında bk. *Kimya-yı Saadet*, c. II, s. 410-420; *at-Tibr al-Masbuk*, s. 12-32; Prof. H. K. Sherwanî, *Gazzalî'ye Göre Nazari ve Tatbiki Siyaset*, çeviren: Doç. Hüseyin Gazi Yurdaydın, İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 31, sayı III-IV 1955, Ankara 1957.

⁵³ Bk. *at-Tibr al-Masbuk*, s. 71-72.

⁵⁴ Bk. aynı eser, s. 82.

⁵⁵ Bk. aynı eser, s. 78-79.

1- Allaha ibadet için, 2- devlet işlerini yürütmek, adaleti yerine getirmek, âlimlerle ve devlet adamlarıyla görüşmek için, 3- yemek, uyumak ve mübah olan diğer işler için, 4- av, oyun ve bunlara benzer şeylerle meşgul olmak için.

Gazzalî'nin en çok üzerinde durduğu özelliklerden biri de, sultanların devlet idaresinde bilginlere ve tecrübe sahiplerine önem vermelerini sağlamaktır. Nitekim sultanlara farz olduğunu rivayet ettiği 4 özellik arasında bu husus önemli bir yer alıyor. Bu 4 özellik şunlardır⁵⁶: 1- Memleketten zararlı kötü kişileri uzaklaştırmak. 2- Akıl ve tecrübesi yerinde kimselerle işbirliği yaparak memleketi imar etmek. 3- Bilginlerin, tecrübe ve hikmet sahiplerinin görüşlerini korumak. 4- Kötü işleri bertaraf ederek memleket işleriyle fazla uğraşmak.

Gazzalî'nin vezirler hakkındaki tavsiyelerine gelince: hükümdarın vezirlere ihtiyacı vardır. Çünkü kendisi bütün memleket işleriyle bizzat meşgul olamaz. Ancak vezirlerini iyi seçmesi lâzımdır. Vezir iyi ve âdil olursa hükümdarın da şanı yüksek olur. Hükümdar vezirin bir eksikliğini duyarsa soruşturmadan hemen cezalandırmağa kalkışmamalıdır. Vezirin mallarını kıskanıp onları gasbetmemelidir ve vezirin isteklerini yerine getirmelidir. Bunlardan başka vezir kendisiyle görüşmek isterse, güçlük çıkarmadan onu huzura kabul etmelidir. Vezirden sır saklamamalıdır. Zira iyi bir vezir onun hatalarını düzeltir, ona yardım eder ve onun sırlarını korur⁵⁷.

Gazzalî' kâtipler hakkında da tavsiyelerde bulunuyor ve onların mesleğinin önemini belirtiyor. O, bilginlerin "en faziletli şey kalemdir" dediğini naklediyor ve bu konuda şu kıssayı anlatıyor: İskender dünya iki şey altındadır demiştir. Bunlardan biri kılıç, diğeri kalemdir. Kılıç da kelemin altındadır. Kalem ise bilginlerin edep ve sermayesidir.

Gazzalî'nin naklettiğine göre kâtipler şu 10 şeyi bilmelidir⁵⁸:

- 1 - Yer altındaki suyun yakınlığını, uzaklığını.
 - 2 - Kış ve yaz zamanlarında gece ile gündüzün uzunluğunu ve kısalığını.
 - 3 - Güneşin, ayın ve yıldızların seyirlerini.
 - 4 - Karşılama ve ictima bilgisini.
 - 5 - Parmaklarla hesap etmeyi, takvim ve hendese ilmini, seçkin ve ziraatçılar için uygun olan günleri.
 - 6 - İlâç ve tıbbı.
 - 7 - Cenup ve şimal rüzgârlarını.
 - 8 - Kafiye ve şiir ilmini.
 - 9 - Kalem cinslerini ve güzel yazı yazmayı.
 - 10 - Hangi harflerin uzatılacağını ve hangilerinin birleştirileceğini bilmek.
- Bunlardan başka kâtibin ruhu ince ve sohbeti güzel olmalıdır.

Gazzalî hükümdarlara faydalı olur ümidiyle bir çok hikmetler anlatmıştır. Bu hikmetlerde, sultanlara adaleti, halka itaati, insanlara nefsini yenmeyi, gıybetten sakınmayı, başkasını öldürmekten çekinmeyi ve bilginlere tevazuyu telkin etmeğe çalışmıştır⁵⁹.

Son olarak Gazzalî'nin devrin sultanına hitaben yazdığı *at-Tibr al-Masbuk*'da akla önemli bir bab ayırdığını kaydetmek isteriz. Yazar burada akla seçkin bir

⁵⁶ Bk. aynı eser, s. 85.

⁵⁷ Bk. Prof. H. K. Sherwanî, anılan makale, s. 37; *at-Tibr al-Masbuk*, s. 105-106.

⁵⁸ *at-Tibr al-Masbuk*, s. 114-115.

⁵⁹ Bk. aynı eser, s. 134-147.

değer vermekte ve akıllı insanın vasıflarını zikretmektedir⁶⁰. Bundan anlaşılır ki mütefekkirimiz devlet idaresinde akla, düşünceye ve bilgiye dayanmanın önemini belirtmek istemiştir.

NETİCE

Gazzalî'nin siyasî faaliyet ve tavsiyelerinden aşağıdaki neticelere varmamız mümkündür:

1 - Gazzalî sadece devrinin kültürünü eserlerinde aksettiren bir bilgin değil, aynı zamanda siyasetle meşgul olmuş ve politik eserler yazmış bir mütefekkiridir. Onun bu faaliyetleri Nizam al-Mülk'le tanışmasından sonra gelişmiş ve bilhassa H. 484-488 yılları arasında önemli bir rol oynamıştır.

2 - Gazzalî siyasî işlerde müşavirlik ve elçilik yapmakla yetinmemiş, İslâm ordularına kalemiyle de yardım etmiştir. Bilhassa o zaman büyük bir tehlike olan Batınîlere susturucu ve mantikî cevaplar vermeyi başarmıştır.

3 - Gerek yazdığı eserlerle ve gerekse siyaset adamlarına gönderdiği mektuplarla, onlara devlet işlerinin düzenlenmesi ve idaresi hakkında önemli tavsiyelerde bulunmuştur.

4 - O, Türklerin kudret sahibi olduklarını ve al-Mustazhır Billah'a yardım ettiklerini kaydetmiştir⁶¹. Bundan başka Türkler hakkında güzel şeyler yazıp onları övmüştür. Gazzalî'nin Türkleri övmesi ve Selçuklu Türk hükümdarlarıyla dostluk kurması dikkati çekicidir⁶².

5 - Ömrünün son yıllarında siyasetten bıktığı ve siyaset adamlarından uzak durmağa çalıştığı anlaşılmaktadır. Esasen inzivaya çekildikten sonra tasavvuf yolunu iyice benimsemiş ve gerçeği bulmağa yönelmişti.

Son olarak diyebiliriz ki o ilim öğrendi, bilgi öğretti, politika yaptı ve fakat mu-tasavvıf olarak hayata gözlerini yumdu.

⁶⁰ Bk. aynı eser, s. 148.

⁶¹ Bk. *Kitab Fada'ih al-Batniya*, s. 68.

⁶² Türk hükümdarlarından çoğu ilmi ve bilginleri korumuştur. Meselâ Sencer birçok kütüphaneler kurdurmuş ve bizzat ilimle meşgul olmuştur. Bundan başka o, Türk lisanına ve milliyetine de önem vermiştir. Bk. Mehmet Şerafeddin, anılan makale, s. 39-40, 57. İbn Haldun, Kahire'nin ilim, hüner ve sanat merkezi halinde kalmasında Türklerin tesiri olduğunu kaydediyor. Bk. *Mukaddime*, çeviren: Z. Kadirî Ugan, c. II, s. 492, Ankara 1954.